

טוב אשר תאחז בזה, וגם מזה אל תנח את ידך:
 הרהורים על דרכי החקר בסוליקה הצדקת לז'ולייט חסין

נחם אילן

ז'ולייט חסין, **סוליקה הצדקת הרוגת המלכות**, מוסד ביאליק, ירושלים תשע"ב

בכ"ג במנחם אב תש"ע (3 באוגוסט 2010) הלכה לעולמה פרופ' ז'ולייט חסין, חוקרת ספרות ותרבות בעלת שם, והיא בת שישים וארבע בלבד. במשך שנים שקדה על חקר סיפורה של סוליקה חשואל, בת טנג'יר שבמרקו, אשר הוצאה להורג בפאס בכ"ז באייר צדק"ת (1834) באשמת כפירה באסלאם לאחר שהתאסלמה, אולי בהחלטה חפוזה של נערה בשעת לחץ. חסין נפטרה בטרם הצליחה להביא לדפוס את מחקרה, וביקשה מפרופ' משה בר-אשר, נשיא האקדמיה ללשון העברית, להשלים את המלאכה. הספר ראה אור לפני חודשים ספורים במהדורה מפוארת בזכות פעולתו הנמרצת של בר-אשר למילוי צוואתה של חסין.¹

*

הספר 'סוליקה הצדקת הרוגת המלכות', מחקרה האחרון של פרופ' ז'ולייט חסין, זכרה לברכה, הוא בניין מפואר הבנוי לתלפיות על אדני דיסציפלינת חקר הספרות, ובה בעת מיטיב להשתמש בפרות של הלכי הרוח ושל הזרמים החדשים בחברה ובמחקר בשנים האחרונות. משסיימתי לקרוא את הספר עלו בראשי דברי שלמה בקהלת 'טוב אשר תאחז בזה, וגם מזה אל תנח את ידך' (ז, יח) ועל כן שיבצתי אותם בכותרת דבריי.

¹ סיקורת תמציתית ראו: נחם אילן, 'גיבורת יהודי המגרב', מקור ראשון: מוסף שבת, ה' בתשרי תשע"ג, 21 בספטמבר 2012, עמ' 22. חלק מן הדברים הצגתי בערב עיון להשקת הספר שהתקיים ביום שני, י"ב בכסלו תשע"ג, 26 בנובמבר 2012, באוניברסיטת בר-אילן ברמת-גן.

חייה ובעיקר מותה של סוליקה, נערה בשנות העשרה אשר סירבה להיענות לפיתויים חומריים כדי להציל את חייה, הסעירו את רוחם של פייטנים ומספריים בקרב יהודי מרוקו, וסמוך מאוד להריגתה הם החלו לכתוב פיוטים וקצות (סיפורים) על מעשה זה. בשנים האחרונות קברה של סוליקה הוא מוקד לקיבוץ גלויות, ויהודים מרחבי העולם באים להשתטח עליו (עמ' 111).

כבר בעיון ראשון בתוכן העניינים מתברר כי הספר הוא מבנה משוכלל בן ארבע קומות. הוא נחלק לשני חלקים: הראשון עוסק בתשתית הטקסטואלית ('פרשנות ספרותית ומהדורה מדעית של הטקסטים'), והשני – במשמעויות שאפשר להפיק ממנה ('עיון היסטורי ופנומנולוגי בטקסטים'). כל חלק בנוי מחטיבות, המורכבות מפרקים, וכל אחד כתוב בסעיפים. אפשר כמובן להתבונן בספר גם 'מלמטה למעלה': לבחון תחילה את 'אבני הבניין', אלה עשרות הסוגיות הנקודתיות המתלבנות בו, ולראות מה מאחה אותן זו לזו, וכיצד מוצב נדבך על גבי נדבך עד שמתבררת דמותה של סול הצדיקה, ובעיקר איך עוצבה בפיוטים בעברית ובסיפורים (קצות – *قصة* וברבים *قصص*) בערבית-יהודית, ומה המשמעויות הטמונות בבחירות הללו, אשר רובן היו מודעות ומחושבות, גם אם לא עד תום. החלק הראשון נחתם במהדורה מוקפדת של שבעת הפיוטים ושש הקצות שנכתבו על סוליקה.

ברובד הלשוני הראתה חסין כי 'הקצות מבחינות בין המושגים "מסלמא" ו"איסלאמיא" (מוסלמית) הבחנה המעוגנת במציאות שבה חיו היהודים במרוקו, ובמיוחד בעיר פאס' (עמ' 96). בהמשך הבהירה כי המספרים בחרו לתאר את יופייה של סוליקה במילים המביעות 'יופי עדין שעליו נסוך חן וחסד, ואין בו שמץ מהפיתוי המעורר עגבים אצל המין הגברי' (עמ' 102). עוד העירה על הצרף 'מכמולת זין לְחִסְיָא', 'שממעו "שלמות היופי של הייחוס ושל הצניעות"' (עמ' 103). הבירור הלשוני של תולדות המילה 'כרייא' (כותנה) וגלגוליה מן הספרדית, וההתחקות על המוצא הספרדי ולא האיטלקי או הצרפתי של 'ברוכאדו' (ברוקד) (עמ' 104–105), הם מסע מרתק במילונים מגוונים ועוד יותר בתרבות החומרית של מערב אגן הים התיכון, ומלמדים לא רק על האריגים אלא גם על חוקרת האריגים, על טוב טעמה, על רוחב אופקיה ועל מקצועיותה.

בפרק השביעי של החלק הראשון דנה חסין ב'סודות עבריים ויהודיים ויסודות מהערבית הקלסית' (עמ' 112-125). בפסקת הפתיחה הבהירה כי 'אין כאן מקום לניתוח לשוני מורפולוגי מפותח של התופעות, והדיון בהן בא רק להאיר את המצב התרבותי של קהילת מרוקו בסמוך לשנת 1834, ובכך את היחסים בין המוסלמים והיהודים' (עמ' 112). באזמל עדין ניתחה חסין את המילה 'בדיקא' בהוראת 'כיליון' והראתה כי מוצאה בהלכות הפסח, וכי המחבר היה איש פאס (עמ' 113). בירור המשמעות של 'דלאייל' בהוראת 'צמות' הוא ניתוח מקצועי מרשים, המוביל למסקנה ש'אותן המילים הדומות בצורתן והשונות במשמעותן מבטאות יחד את העימות בין היהדות לאסלאם, בעשייה לשונית שבה מילה יהודית ומילה ערבית גבוהה (מוסלמית) מובעות בשני הומונימים: "דלאייל" (עמ' 121). הדוגמאות הללו הן מעט מהרבה, ודי בהן להיווכח עד כמה המחקר הפילולוגי חיוני להבנה ההיסטורית והתרבותית.

עיקר הניתוח הספרותי נמצא בחלק הראשון של הספר. כבר במבוא קבעה חסין כי 'מהפיוטים מתקבל הרושם שההוצאה להורג הייתה מקור להתרגשות, לזעזוע ולבסוף מקור השראה לכתובת שירי שבח וקינה, אך לא דחפה לחקור את הנסיבות ההיסטוריות ואת העובדות לאשורן כדי לדווח עליהן לאחר מכן' (עמ' 6). זו קביעה מהותית בהקשר הנדון, שכן היא מלמדת על הזיקה שבין תודעה לסוגה ספרותית. בהמשך אפיינה את התוצאה המכרעת של ההבעה הספרותית: 'הבניית זיכרון ועיצוב מורשת של קדושה שרוב רובה היא נחלתה ותוצרתה של הכתיבה האמנותית' (עמ' 7), שלא ככתיבה היסטורית, אשר תכליתה הגלויה היא תיעוד. הצעד הבא היה לזהות כי רוב הפיוטים הם שירי שבח ולא קינה, מפני שהמחברים בחרו לראות בסוליקה 'סמל המשרת את האידאלים של הקולקטיב' (עמ' 18), ולכן 'דמותה מתגלגלת לאידאה ולאגוריה' (עמ' 19). בקצות פני הדברים שונים, מפני שהן באו למלא פונקציה אחרת, וכלשונה של המחברת: 'הפיוטים מדגישים תכנים רוחניים, הקצות מדגישות את ההווה התרבותית בצורה מוחשית ככל האפשר. בשונה מהפיוטים, השוקדים למסור אמת אובייקטיבית, קולקטיבית וטרנסצנדנטית, משתדלות הקצות להביא את דברו של הגיבור ולפרוש את מסכת חייו על כל גווניה' (עמ' 96). אחד הממצאים החשובים והמשמעותיים ביותר הוא שהיוצרים התעניינו אך מעט בדמות הקונקרטי ובעולמה הפנימי, ו'גייסו' אותה למטרות אידאולוגיות, וכך התגלגלה דמותה של סוליקה לאידאה ולאגוריה, והייתה מקור להשראה אפית יותר מאשר אֶלְגִית,

כלומר אין מדובר בקינות אלא בשירי שבח והלל (עמ' 19). עוד הראתה חסין כיצד הביוגרפיה האישית של הפייטנים מהדהדת מבין שורות יצירותיהם (עמ' 47). אחרי שהציבה חסין בחלק הראשון של ספרה תשתית טקסטואלית מדויקת ואמינה, המלווה בניתוחים לשוניים, צורניים ותוכניים, עיקר מאמציה בחלק השני הושקעו בשיבוץ הממצאים הספרותיים בהקשריהם החברתי והרעיוני.

שני הפרקים הראשונים בחטיבת ההיסטוריה עוסקים בבירור פרטי גאליה. הפרק הראשון מבוסס על עיון בכמה מסמכים דיפלומטיים – הקריאה המדוקדקת בהם מביאה לשחזור תאריך מותה של סוליקה, והטורח והיגיעה שהושקעו בבירור פרט זה נרמזים בהערות השוליים ובין השיטין (עמ' 215–216). בפרק השני דנה חסין בקצרה בתופעת ה'רדה', היינו עזיבתם של מתאסלמים את האסלאם. מכאן פנתה לבחון היבטים אחדים של 'מות קדושים של נערה יהודייה בארצות האסלאם' (עמ' 241–256), וחתמה את דיונה בהשערה מדוע נמנעו רבני פאס וסביבותיה מלדרוש דרשות אפולוגטיות על סול, ובזה הניחו לפייטנים ולמספרי הקצות בקעה להתגדר בה (עמ' 256). החטיבה מסתיימת בדיון בקברה של סול כאתר מקודש בעבור יהודים ומוסלמים כאחד (עמ' 262–271), ובסקירה קצרה על 'יהדות פאס וטנג'יר בימי מלכותו של עבד א-רחמאן' (עמ' 272–284).

בחטיבת 'פרשנות ותרבות' תפקדה חסין כמנצח בתזמורת רבת כלים וקולות, והשכילה להביא לידי ביטוי מלוטש וחודר את כישוריה הלשוניים והספרותיים, את ידיעותיה הרבות בהיסטוריה בת הזמן ואת תודעתה וכליה המקצועיים כחוקרת מגדר. היא בחנה את אופני הכתיבה המגוונים של שם הגיבורה – סוליקא/סוליכה/סול/Solica/Suleika/Zuleika – והגיעה למסקנה שהחילופים לא היו מקריים או סתמיים אלא שיקפו את 'יחס קהילת פאס לאותו אירוע. "סול" בספרדית משמעה "שמש", וצורת ההקטנה "סוליקה" מציינת חיבה, מעין "שְׁמִישִׁית". יחס זה מלמד על נטיית הרבנים שלא לרדת לעומקם של דברים במטרה להגיע לאמת. אין הם מעוניינים לעגן את סול במציאות ההיסטורית המורכבת שמתוכה תתגלה דמותה כהויה פרטית' (עמ' 301). שאר הנפשות הפועלות הן אנונימיות, ולדעתה 'תהליך הפשטה זה תורם להתבטלותה של הכרונולוגיה, וזיכרון הקדוש המעונה נטמע עמוקות בתודעה, עד שהוא הופך חלק אינטגרלי מהווייתו הרוחנית והרגשית של כל אדם בעל זיקה לאותה מורשת תרבותית' (שם).

בפרקים הבאים נתנה חסין את דעתה לכלי ההרג והעינוי בפיוטים ובקצות על סול ובתרבויות הנוצרית והמוסלמית, וניתחה כמה חילופים משמעותיים בגלגולי הנוסח של הקצות ואת זיקתם לתרבות החומרית בת הזמן.

'יחס פאס', חיבור פרי עטו של הרב אבנר ישראל הצרפתי (1827–1884) על תלאות יהודי מרוקו ובייחוד יהודי פאס, תיעד בשנת 1879 את פרשת מותה של סול, ארבעים וחמש שנים אחרי שהתרחשה. חסין חשפה בטקסט הזה זיקות בין היסטוריוגרפיה, אפולוגטיקה ורטוריקה, אשר גויסו 'לשם כינון דמותה של סול כגיבורת תרבות הזכאית להתייחסות גם בדיסציפלינות כמו היסטוריה, פרשנות ותרבות' (עמ' 381).

עקב בצד אגודל, בעשותה שימוש משוכלל ורגיש בכלים מגוונים, ניתחה חסין את היצירות הספרותיות ואת המסמכים הדיפלומטיים שהתייחסו לפרשת מותה של סוליקה. תוצאות המחקר פורשות לפני המעיין תמונה מרהיבה, המושתת על ניתוח פילולוגי ולשוני מדוקדק, טעם ספרותי אנין, קריאה היסטורית קפדנית, בקיאות בפרטי התרבות החומרית של אותם ימים והפעלת פרספקטיבות מרתקות מתחומי חקר התרבות ולימודי מגדר. בחתירתה למידע מדויק ואמין הסתייעה חסין גם בהיסטוריוגרף הרשמי של המלך מוחמד השישי (עמ' 204) ובנשיא בית המשפט השרעי בישראל (עמ' 236, הערה 28). עוד נתנה דעתה לסוגות ספרותיות שלכאורה צפוי היה שתמצא בהן התייחסות לאירוע ולא מצאה, כגון שאלות ותשובות בהלכה (עמ' 256) ומסמכים רשמיים של השלטון במרוקו (עמ' 204). כל אלה משרטטים את ההיקף הרחב של המחקר ואת רוחב הדעת של המחברת.

חסין היטיבה לחשוף זיקות גומלין סמויות בין היצירות השונות והעמידה על מקורות מגוונים – מודעים ובלתי מודעים – בשיבוץ פרטים בפיוטים ובקצות. עוד הראתה חסין כיצד משתלבות היצירות המסוימות הללו במרקם הרחב של פיוטים וקצות בתרבותם של יהודי המגרב, וממילא מסתמן ייחודן – הגיבורה היא אישה! סוליקה זכתה למעמד מיוחד ביצירה הרבנית, ותוארה בדימויים שיוחדו דרך כלל לתלמידי חכמים ולצדיקים (עמ' 52).

בפיוטים ובקצות יש דמויות טובות ורעות מובהקות, והמוסלמים הם הרעים כמובן. דווקא משום כך חשובה ומעניינת ההבחנה הקולעת של חסין ש'התגבשות

המורשת של סול היא בדיעבד ביטוי של סובלנות, תחילה במסירת חלקי הגופה ולבסוף בהעלמת עין מהפולחן סביב קברה כמו אי-הפרעה במשך דורות להתפתחות מורשת שלא נרתעה מלהתקיף גלויות את האסלאם, והדוגמה הבולטת לכך היא הכתובת בצרפתית החרוטה על מצבתה עד עצם היום הזה' (עמ' 209).

*

סוליקה הצדקת הרוגת המלכות הוא מחקר מרשים ויוצא דופן בריבוי הפנים שבו. הוא מכבד דמות עמומה מן ההיסטוריה של יהודי מרוקו במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה, זורה אור על פרטי האירוע ומציב מסד נתונים מפורט ואמין להתייחסויות הספרותיות, האמנותיות והתייעודיות אל הפרשה הטרגית הזאת. בה בעת הוא מעשיר את הידע על חיי היהודים במרוקו, בעיקר בטנג'יר ובפאס, באותם ימים. בטנג'יר, שעל חוף האוקיינוס, בקצה המערבי של לשון הים המגיעה למצר גיברלטר, הייתה קהילה ייחודית של צאצאי מגורשי ספרד דוברי החכיתיה (ספרדית-יהודית). לסול היה מקום מרכזי בהבניית הזהות של קהילות טנג'יר ופאס, וכך הייתה לגורם מאחד ביניהן. מחקרה של חסין מלמד 'עד כמה עמוקה הייתה התהום בין שתי העדות – היהודית והמוסלמית. מדובר בשני עולמות נפרדים ושונים בתכלית, לא רק מבחינה דתית וחברתית אלא גם מבחינה תרבותית; שני עולמות שחיו בחוסר הבנה במתחם המוגדר והמצומצם של עיר הבירה פאס' (עמ' 240).

בדבריי עסקתי רק במבחר משפע הסוגיות והעניינים המתבררים בספר 'סוליקה הצדקת הרוגת המלכות'. הספר פורש לפני הקורא בהרחבה את פרשת מותה של סול ואת האופנים שבהם נתקבעה בתודעה הציבורית כדמות מופת. הספר יכול וראוי לשמש מקרה בוחן מרהיב ומאתגר כיצד ראוי לחקור אירוע היסטורי אם נקודת המוצא היא ההתרחשות עצמה, היינו סיפור מותה של סול, וכיצד יש לטפל בטקסט ספרותי אם נקודת המוצא היא הפיוטים והקצות. 'ארגז הכלים' של פרופ' ז'ולייט חסין היה עשיר מאוד, והיא היטיבה להשתמש בכל הנמצא בו בתבונה רבה, ברגישות ובמקצועיות. הספר ישמש מעתה מצבה חיה ומעוררת השראה לשתיים: לסוליקה הצדקת ולז'ולייט חסין.